

Enzo Traverso, *Trhlina v dějinách. Esej o Osvětlení a intelektuálech,*

Praha 2006, Academia, 240 s,

ISBN 80-200-1401-2

Nacistický pokus o vyvraždění Židů zůstává již po dlouhou dobu předmětem zkoumání řady vědních oborů. Bibliografie odborné literatury čítá tisíce položek, především na úrovni lidských osudů nepřestává židovská genocida přitahovat umělce a při nejružnějších výročích se tématu zmocňují i politici. Zejména v Evropě a Severní Americe se v průběhu několika posledních desetiletí tzv. holocaust vyvinul v jednu z nejdůležitějších veřejně připomínaných událostí. Vznikl až svého druhu kult, který má i kritiky poukazující na jeho negativní stránky.¹ V západní veřejnosti (nakolik je použití takového vágního pojmu přípustné) se vzhledem k tomu projevují příznaky jisté „únavy“ tímto tématem. Může proto poněkud překvapovat, že holocaust se tohoto rozšíření dočkal až po mnoha letech od skončení druhé světové války.² Celá západní civilizace se poté, co přestala válečné útrapy, zaměřila spíše na všestrannou rekonstrukci hospodářství, sociálního systému a společenských i politických institucí. Instinktivně vytěšňovala z paměti vzpomínky na myšlenky, snahy a činy, které útočily na samotný její základ. Zdálo se, že na to bude lépe v zájmu celkové obnovy zapomenout – jak na strůjce a pachatele, tak na oběti.³ Přesto se však i v této době, ve 40. a 50. letech, našli myslitelé, kteří před touto výzvou neuhnuli a snažili se genocidu a fungování vyhlazovacích táborů osvětlit. Právě těmto pokusům je věnována kniha francouzského historika Enza Traversa. Dříve než se k jejich dílům dostane, sestavuje v prvních dvou kapitolách typologii

1 NORMAN FINKELSTEIN: *Průmysl holocaustu: úvahy o zneužívání židovského utrpení*, Praha 2006. Autor, který svojí knihou vzbudil před několika lety v USA i západní Evropě prudkou diskusi, poukazoval hlavně na politické a ekonomické souvislosti připomínání židovské genocidy, na to, jak napomáhá konkrétním zájmům Izraele a některých kruhů v USA.

2 Finkelstein mimo jiné upozorňuje právě na to, že pozornost věnovaná holocaustu začala stoupat až od druhé poloviny šedesátých let, což dává do přímé souvislosti s šestidenní válkou v roce 1967 a se zahraničněpolitickými zájmy Izraele. Je ale nutné položit si nejenom otázku, proč se vyhlazování Židů dostalo do obecného povědomí a začalo se připomínat až více než dvacet let po válce, ale spíše se ptát na to, proč to trvalo tak dlouho.

3 V Německu mělo toto úsilí svoji zjevnou příčinu, která spočívala v potřebě soustředit všechny síly národa k obnově těžce zdevastované země a nevyčerpávat se spory o to, kdo je zodpovědný, kdo a jak se provinil. Ale i v jiných zemích jako by pohled zaměřený na budoucnost nepřipouštěl zabývat se něčím tak temným a hrozným, jako bylo vyvražďování celých národů.

postojů intelektuálů k faktu genocidy a ukazuje několik příkladů osobností (Max Weber, Franz Kafka, Walter Benjamin), které z různých úhlů pohledu zkoumaly stav moderní společnosti a často ještě dávno před vypuknutím druhé světové války varovaly před tendencemi, jež se v ní více či méně otevřeně projevovaly a přispěly k následkům přesahujícím jakoukoli bohatou představivost. Blíže pak Traverso pojednává o Hannah Arendtové, Güntheru Andersovi, Theodoru W. Adornovi, Paulu Celanovi, Jeanu Amérym, Primo Levim, Dwightu MacDonaldu a Jean-Paulu Sartrovi.

Tento výběr zkoumaných osobností je dle autorova přiznání do značné míry věcí jeho osobního vkusu a podléhal subjektivním kritériím. Tím vlastně předem ulomil hrot kritikám, jež by mu eventuálně vytýkaly, na koho dalšího zapomněl.

Vedle sebe Traverso postavil přeživší vězně zamýšlející se nad důvody, proč sdělovat své vzpomínky a v jádru nepřenositelné zkušenosti, filozofy hledající kořeny genocidy v podstatě moderní společnosti a člověka-básníka, který zkoumal vliv Osvětlení na jazyk, umění a kulturu. Další dělicí čára mezi vybranými jmény vede jejich původem – většinou se jedná o Židy, kterých se genocida různým způsobem osobně dotýkala. Výjimku v tomto směru představují MacDonald a Sartre.

Nejen pro autorovy sympatie, jimiž se při výběru osobností řídil, ale i pro zkoumanou dobu je příznačné, že se setkáváme výlučně s představiteli ideové a kulturní levice (byť například H. Arendtovou v důsledku jejího nejvýznamnějšího díla o totalitarismu postupně začali zastánci pravicových a konzervativních směrů, zatímco levice, k níž se sama hlásila, ji spíše zavrhovala). Pokud se totiž v poválečných letech téma genocidy vůbec stávalo předmětem seriózních úvah, pak především u levicově zaměřených autorů. Jejich názorové oponenti z opačné strany spektra naproti tomu v zájmu (různě chápané) stability vyhlazování Židů spíše zamlčovali.⁴ To neznamená, že by je popírali, ale chápali je jako v první řadě (ne-li výlučně) záležitost historiografie. Mělo se tedy zkoumat, jak proběhlo, případně jaké politické, hospodářské či sociální důvody k němu vedly, ale za nepatřičné se považovaly otázky typu, co vypovídá fakt genocidy o moderní civilizaci a znamená-li její popření, nebo naopak v jistém smyslu naplnění. Přesně tento klíčový problém přitom představuje jádro Traversovy knihy, resp. naprosté většiny děl a myšlenek, jež analyzuje. Vidíme před sebou linii, která v rámci literatury o holocaustu vznikla již velmi brzy, avšak z řady důvodů zůstávala na okraji zájmu.

4 Ačkoli je zřejmé, že konzervativní autoři věnovali problematice genocidy menší pozornost, přece jen v knize chybí jejich vyhraněný náhled na příčiny hrůz, k nimž za války docházelo: sekularizace, odpadnutí od Boha a náboženství.

V důsledku změn vyvolaných odklonem od (některých) zásad moderny (rationalita, předpověditelnost, jednoznačnost, stabilita) se zvýšila vnímavost pro její negativní stránky.⁵ Otázka, nakolik stála za genocidou právě moderna, či přesněji řečeno její jisté projevy, přestala být „výstřelkem“ úzké okrajové skupiny a stala se součástí obecně akceptovaného mainstreamu – původně revoluční kacírská myšlenka se nakonec proměnila v uznávanou oporu stávající konstrukce poznání. V části věnované interpretaci se k ní jednoznačně hlásí i Traverso (s. 223): „Osvětím vznikla v rámci naší civilizace po dosažení vysoké ekonomické, průmyslové, vědecké a intelektuální úrovně. Její modernost tkví stejně tak v technice továren na smrt jako v jejich psychologickém pozadí, utvářeném byrokratickou racionalitou, která vyžaduje neosobní administrativní řízení bez zasahování etického rázu.“ Traverso zdůrazňuje veskrze „moderní“ charakter tohoto vražedného podniku, jehož plán a realizace byly postaveny na základech charakteristických pro industriální společnost – dělbu práce, autonomii techniky, pevných byrokratických strukturách, účelové racionalitě. Za těmito závěry (a za samotnou volbu osobností) stojí Traversova osobní kritika moderní civilizace, která v sobě nese tento ničivý potenciál. Přehlíží ale možnost, že moderna posloužila jen jako dodavatel nástrojů, jejichž působením se pak sledovaly cíle jiné, které ji buď zcela popírají, nebo s ní souvisejí jen okrajově a nelze je pokládat za součást jejího jádra. Vždyť řadu základních modernizačních požadavků (emancipace, širší vzdělanost, sociální mobilita, urbanizace) nacismus napadal a brzdil.⁶ K autorovu kritickému postoji vůči moderně lze dodat ještě jeden motiv, který výslovně nezmiňuje, ale jeho předmětu zájmu se bezprostředně dotýká. Modernizace se svým stále rychlejším tempem života a změn plodí sklon k zapomínání, k soustředování se na současnost a k ochromování paměti.⁷

Analýza popisovaných myšlenek a děl na konkrétní a posléze i obecnější rovině nastoluje několik otázek a pochybností. Historiky snad může udivovat nebo i popouzet, že se Traverso naprosto obešel bez přihlídnutí k historiografickému bádání. Odpovídá to sice jeho legitimnímu záměru a navíc se ve sledované době

5 K tématu existuje velmi rozsáhlá literatura. Srov. například práce Z. Baumana a U. Becka, dnes již většinou přístupné i v češtině. Právě Baumanova kniha o holocaustu jako projevu moderny hrála v tomto pohybu důležitou roli. Srov. ZYGMUNT BAUMAN, *Modernity and the Holocaust*, Cambridge 1989 (česky *Modernita a holocaust*, Praha 2003)

6 Skutečnost, že některé z nich se nakonec v důsledku války, kterou nacismus rozpoutal, prosadily, na tomto původním postoji nic nemění.

7 Výmluvně a působivě na to upozorňuje HERMANN HEIMPEL, *Über Geschichte und Geschichtswissenschaft in unserer Zeit*, Göttingen 1959, s. 5.

téma holocaustu do historických prací skutečně dostávalo jen obtížně.⁸ Vážnější problém ale spočívá v tom, že chybí širší kulturní a intelektuální kontext, v němž se utvářely názory uvedených osobností, a že vzniká dojem, jako by k nim docházely toliko v ústraní svých pracoven. Přitom reagovaly jak na celkový mezinárodněpolitický vývoj (studenu válku), tak na jednotlivé události náležející do rámce tzv. vyrovnávání se s minulostí zejména v Německu, ale i v jiných zemích (například procesy s pachateli nacistických zločinů). Na rozebíraných myšlenkách dále zaráží skutečnost, že jsou téměř zcela odtrženy od německých dějin, stejně jako od vývoje a podstaty nacismu a nacistického režimu. Proti pokusům vyložit holocaust jako širší civilizační problém (zvýrazněný symbolickým propojováním jmen-symbolů Osvětim a Hirošima zejména u G. Anderse) jistě nelze nic namítat, neboť mají své opodstatnění. Míra „běžných“ státních zločinů jím byla natolik výrazně překročena, že o něm vlastně ani nemá smysl hovořit jako o zločinu a jako se spáchaným zločinem se s ním „vypřádávat“. Přesto se obtížně zahání dojem, že naprosté přenesení genocidy na rovinu obecných úvah o civilizačních křížovatkách znamená podobný extrém jako závěry Daniela J. Goldhagena, který ve své kdysi slavné knize naopak z holocaustu učinil záležitost patřící výlučně do německých dějin, v nichž navíc odhalil staletí trvající linii vrcholící vyhlazovacími tábory. Po této cestě se snadno sklouzává k ideologii, která se podstatě problému nepřibližuje. Traverso navíc úplně opomíjí debatu, zda nacistický projekt vyhlazení některých národů (jak známo nejen Židů) má být od ostatních kroků režimu oddělen a zkoumán jako zvláštní ahistorický monument oproštěný od konkrétních dobových souvislostí, jako výstraha, čeho všeho je člověk schopen, nebo zda tvoří „pouze“ součást jiných režimních opatření, od kterých se neodlišuje kvalitativně, nýbrž jen kvantitativně.

Podle Aleidy Assmannové se část lidské paměti specializuje na hromadění údajů, na učení, usiluje o úplnost a směřuje k uspořádání poznatků, druhá naproti tomu používá smyslové vnímání a osobní zkušenosti, hledá klíčové určující prožitky a jako taková nutně postupuje selektivně.⁹ Traverso dává (zejména v případech Prima Leviho, Jeana Améryho) přednost tomu směru zájmu o holocaust, který působí na tu druhou část – jde mu o „paměť na Osvětim“. Většinou ale od přímých zkušeností jednotlivých lidí odhlíží a směřuje k „diagnózám“ doby.

Kdo přemýšlí o židovské genocidě za druhé světové války, může k ní přistupovat v zásadě dvojím způsobem. Může se soustředit na lidi, případně na instituce za-

⁸ K tomu například obšírně a na více než solidní pramenné základně NICOLAS BERG, *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker. Erforschung und Erinnerung*, Göttingen 2003.

⁹ ALEIDA ASSMANN, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München 1999, s. 160 n.

pojené do tohoto vražedného podniku (a komplementárně samozřejmě i na jejich oběti), na jeho průběh a drtivě působící výsledky. Pak ale hrozí, že mu uniknou kořeny těchto plánů a obecné podmínky, které umožnily jejich uskutečnění. Na druhé straně existují přístupy, které se výhradně zaměřují na hledání historických příčin a společenských předpokladů a kterým se „Osvětim“ nakonec jeví jako výsledek působení nadosobních sil nebo jako neodvratitelná pohroma, která na lidstvo dopadla a za kterou vlastně nikdo není přímo zodpovědný. Přirozeně ideální cestou je rovnováha neztrácející ze zřetele ani obecné společenské tendence, ani konkrétní osoby. Traversem vybraní autoři ale tuto rovnováhu narušují – do jisté míry i z pochopitelných důvodů, protože ve své době téměř neměli k dispozici analýzy o vlastním průběhu vyhlazování. A sám Traverso ve své interpretaci hovoří o „spojení rasové biologie s technikou a ničivými silami, jimiž disponují industriální společnosti“ (s. 223). Tíha těchto „ničivých sil“ ale často účinkuje jako mechanismus zprošťující viny a zastírající pohled na nespornou skutečnost: zločiny páchali živé lidé, kteří se (obvykle) sami a svobodně rozhodli, že se přidají ke zlu. Svým původem spíše levicová kritika modernosti se tak pozoruhodně přibližuje ke konzervativnímu směru německé historiografie (i části německého poválečného myšlení), jehož zastánci se svůj národ snažili (a dodnes snaží) zbavit zodpovědnosti právě poukazy na různé široké společenské a historické proudy pocházející někdy od revoluce bolševické, jindy průmyslové, nebo dokonce z dob starozákonních.

Pro poznání myšlenkového vývoje západních intelektuálů po druhé světové válce má kniha nesporný význam. Zároveň však odhaluje slabiny jednoho způsobu uvažování o židovské genocidě, jemuž se zcela nevyhnul ani Enzo Traverso.

Jan Dobeš